

(Araştırma Makalesi)

**TUNUSLU HAYREDDİN PAŞA’NIN OSMANLI DEVLETİ’NDE REFORM
ÖNERİLERİ: HUKUK DEVLETİ BAĞLAMINDA BİR İNCELEME**

**KHAYR AL-DIN PASHA’S REFORM RECOMMENDATIONS IN THE OTTOMAN
EMPIRE: A STUDY IN THE CONTEXT OF THE LAW STATE**

Ensar Kıvrak

PhD candidate, Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi ensarkivrak@sakarya.edu.tr
Orcid: 0000-0002-2248-0127

MAKALE BİLGİSİ

*Geliş 18 Eylül 2019
Kabul 04 Kasım 2019*

Anahtar Kelimeler:

Tunuslu Hayreddin Paşa,
Akvemü’l-Mesalik,
En Emin Yol,
Osmanlı Devleti’nde Reform,
Hukuk Devleti

ÖZET

Tunuslu Hayreddin Paşa, Tanzimat ve I. Meşrutiyet dönemlerinin ıslahatçı düşünürlerinden birisidir. Aynı zamanda O, düşüncelerini uygulamaya aktarma imkânı bulmuş bir devlet adamı kimliği ile de ön plana çıkmaktadır. Hayreddin Paşa, En Emin Yol adlı eserinde ortaya koyduğu düşüncelerini hem Tunus’taki görevleri sırasında hem de kısa süren sadrazamlığı sırasında uygulamaya koyma imkânı bulmuştur. Bu çalışmada öncelikle Hayreddin Paşa’nın hayatı ele alınmıştır. Ardından, Akvemü’l-Mesalik eseri hakkında bilgi verilmiş; bu eserde ortaya koyduğu düşünceleri ile Hayreddin Paşa’nın sadrazamlığının ardından padişaha sunduğu layihalarda ortaya koyduğu devletin yönetim yapısına yönelik reform önerileri, hukuk devleti bağlamında değerlendirilmiştir. Sonuç bölümünde, Hayreddin Paşa’nın düşünce dünyamızdaki ve siyasi hayatımızdaki yeri ve önemi tespit edilmeye çalışılmış ve onun Osmanlı Devleti’nde hukuk devleti düşüncesinin gelişimine katkısı değerlendirilmiştir. Çalışmada, esas olarak literatür taraması tekniğinden faydalanılarak birincil ve ikincil kaynaklara başvurulmuş ve betimleyici yöntem kullanılmıştır.

© 2019 PESA All rights reserved

ARTICLE INFO

*Received 18 September 2019
Accepted 04 November 2019*

Keywords:

Khayr al-Din Pasha,
Aqwam al-Masalik,
The Surest Path,
Reform in the Ottoman Empire,
Law State

ABSTRACT

Khayr al-Din Pasha was one of the reformers of Tanzimat and First Constitutional Periods. At the same time, he stands out with the identity of a statesman who has the opportunity to transfer his ideas into practice. Khayr al-Din Pasha had the opportunity to put his ideas in The Surest Path into practice both during his duties in Tunisia and during his short time grand vizier. In this study, firstly Khayr al-Din Pasha’s life is evaluated. After, given information about his work of Aqwam al-Masalik and then the ideas he put forward in this work and the reform proposals for the government structure of the state which he presented in the layihas presented to the sultan after the grand vizier of Hayreddin Pasha evaluated in the context of the law state. In the conclusion section, the place and importance of Khayr al-Din Pasha in both world of thought and in political life have been tried to be determined and his contribution to the development of rule of law thought in the Ottoman Empire is evaluated. In this study, primary and secondary sources were referred basically by using literature search technique and were used descriptive method.

© 2019 PESA Tüm hakları saklıdır

GİRİŞ

Halil İnalçık (1964: 603) 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'nı Osmanlı devlet anlayışının ve devlet idaresinin modernleşmesinin hakiki başlangıcı olarak görmektedir. Gerçekten de Tanzimat Fermanı, “kanun ve devlet telakkisinde ve idare prensiplerinde modern kavramlar getirmekte, belirli pratik gayelerle idareyi yeni baştan düzenleme amacını gütmekteydi” (İnalçık, 1964: 622). Ferman, ortaya koyduğu yeni yönetim usullerinin yanı sıra getirdiği yeni hak ve özgürlükler itibarıyla de bir haklar bildirisi özelliği göstermekteydi (Tanör, 1996: 67-68). Nitekim fermanın vadettiği temel reformlar arasında tebaanın can, mal ve namusunun güvence altına alınması ve bütün Osmanlı tebaası için kanun önünde eşitliğin sağlanması da vardı. Yeni yönetim usulleri açısından bakıldığında ise fermanın, içerdiği ilkeler arasında yasal yönetime geçiş, danışma ve kurullarla çalışma, eşitliğe saygı gibi temel ilkeleri getirdiği görülmektedir (Erdoğan, 2012: 28). Hem bizzat Tanzimat Fermanı'nın hem fermanın ilanıyla başlayan yeni dönemin mimarı ise şüphesiz ki Mustafa Reşit Paşa olmuştur (İnalçık, 1964: 611; Erdoğan, 2012: 28).

Tanzimat Fermanı, yalnızca Osmanlı merkezi örgütlenmesini etkileyen bir ferman değildir. Tanzimat'ın etkileri, taşraya da yayılmış; merkezin Tanzimat Fermanı'nı tüm Osmanlı coğrafyasında hayata geçirmek istemesi üzerine eyaletlere özgü Tanzimat Fermanı'nın benzeri belgeler, Osmanlı eyaletlerinde ilan olunmuştur. Tunus'un Tanzimat Fermanı olarak adlandırılabilir olan Ahdü'l-Eman da her ne kadar Tunus Beyi Ahmed Bey'in kendi iktidarını sınırlandıracağı gerekçesiyle ilana yanaşmadığı için 1857 gibi geç bir tarihte ilan olunmuşsa da nihayetinde Tanzimat Fermanı'nın Tunus'ta uygulanabilmesi için yürürlüğe konmuş bir belgedir. Tıpkı Tanzimat Fermanı gibi bu belge de hem yeni yönetim usulleri getiren bir belge hem de temel haklar beyannamesi veya haklar bildirisi olarak görülebilir (Ceylan, 2018: 64).

Tunuslu Hayreddin Paşa gerek reformcu kişiliği gerek Ahdü'l-Eman'ın hazırlanması ve ilan edilmesi noktasında oynadığı rol itibarıyla Tunus'un Mustafa Reşit Paşası olarak tanımlanmaktadır (Tektaş, 2002: 622). Öyle ki “28 Ağustos 1887'de yayımlanan İttihad gazetesi, Paşa'nın ıslahatçı kişiliğini koltuk kabartıcı bir mukayeseye mühürlüyordu: Devlet-i Aliyye için Reşit Paşa ne ise, bugünkü Tunus için Hayreddin Paşa odur.” (Meriç, 2013: 46).

Hayreddin Paşa, reformların hayata geçirilmesinde önemli rol oynayan bir devlet adamı olmasının yanı sıra ıslahatçı bir İslam düşünürü (Meriç, 2007: 203; Karlığa, 2013: 23) olarak da öne çıkmaktadır. Paşa'nın Akvem'ül-Mesalik fi Marifeti Ahvali'l Memalik¹ adlı eseri, onun düşünce dünyasını yansıtan birincil kaynak niteliğindedir.

Bu çalışmada, öncelikle Tunuslu Hayreddin Paşa'nın hayatı ve devlet adamlığı konusunda bilgi verilecektir. Ardından O'nun Akvem'ül-Mesalik adlı eserinde ortaya koyduğu reform önerileri ve Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu layihalardaki reform önerileri ayrı başlıklar halinde incelenerek bu reform önerileri, hukuk devleti bağlamında değerlendirilecektir. Bununla beraber demokrasi ve hukuk devleti arasındaki -her ikisinin de birbirini gerektirdiği ve koruduğu (Ünal Özkorkut, 2004: 175) yönündeki- karşılıklı ilişki ve hatta hukuk devleti niteliğinin ancak kanunların çağdaş demokratik esaslara uygun olmasıyla sağlanabildiği (Duran, 1984: 57) de düşünüldüğünde, Hayreddin Paşa'nın reform önerilerinin hukuk devleti düşüncesi çerçevesinde ortaya konması, Osmanlı'da demokrasi düşüncesinin gelişimi hususunda da fikir verecektir. Ancak Hayreddin Paşa'nın reform önerilerinin hukuk devleti bağlamında değerlendirilebilmesi için öncelikle “hukuk devleti” kavramından ne anlaşılması gerektiğinin ve hukuk devletinin unsurlarının neler olduğunun ortaya konması gerekmektedir. Fakat bu çalışmada, hukuk devletine ilişkin tartışmalara değinilmeyecek; yalnızca hukuk devletinin tanımı ve unsurları verilerek bunlar etrafında Hayreddin Paşa'nın görüşleri ve reform önerileri değerlendirilecektir.

¹ Metin içerisinde bu eser, kısaca Akvemü'l-Mesalik olarak zikredilecektir.

Kısaca hukuk devleti, hukukun üstünlüğünü esas alan, devletin tüm eylem ve işlemlerinde hukukun egemen olduğu, bireylerin ve devletin hukuk kurallarıyla bağlı olduğu devlet anlayışı olarak tanımlanmaktadır (Anayurt, 2013: 143). Bir devletin hukuk devleti olarak kabul edilebilmesi için kabaca şu unsurlara dayanıyor olması beklenir: (1) devletin anayasal olması, (2) kuvvetler ayrılığı ilkesini benimsemesi (ve bu ilkeyle bağlantılı olarak yasama ve yürütmenin eylem ve işlemlerinin yargısal denetimi), (3) hukuki güvenlik, (4) devlet organlarının hukuka bağlılığı ve idarenin kanuniliği, (5) temel hak ve hürriyetlerin güvence altına alınması, (6) kanun önünde eşitlik, (7) yargı bağımsızlığı, (8) devlet organlarının, kamu yararı için birey aleyhine aldığı kararlardan ve hukuka aykırı davranışlarından dolayı tazminatla sorumlu olması ve (9) devlet müdahalelerinin ölçülülüğü (Ünal Özkorkut, 2004: 175).

1. Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Hayatı ve Devlet Adamlığı

Tunuslu Hayreddin Paşa'nın doğum tarihi, ailesi, çocukluk ve gençlik yıllarına dair fazla bir bilgi bulunmamakla birlikte var olan bazı bilgilerin de ihtilaflı olduğu görülmektedir. 1821 ila 1826 yılları arasında dünyaya geldiği² anlaşılan Hayreddin Paşa'nın Kafkasya kökenli olduğu; Osmanlı-Rus savaşları sırasında ailesini kaybettiği ve küçük yaşta köle olarak İstanbul'a getirildiği bilinmektedir. İstanbul'da, Anadolu Kazaskeri Nakibu'l-Eşraf Kıbrıslı Tahsin Bey himayesinde büyüyen Hayreddin Paşa, 1839 yılında Tunus'a getirilmiş ve Tunus beyi Ahmet Bey'in hizmetinde bulunmuştur. Burada dini ve askeri eğitimler alan Hayreddin Paşa, daha sonra orduya katılmış; 1845 yılında Tunus Beyi Ahmet Bey'in yaverliği görevine getirilmiştir. Bu görevi sırasında Ahmet Bey'le birlikte Fransa'ya giden Hayreddin Paşa, böylece yaşı itibarıyla erken sayılabilecek bir dönemde Avrupa'yı görme ve tanıma imkânı bulmuştur. Bundan sonra Hayreddin Paşa, çeşitli görevlerle diğer Avrupa ülkelerini de ziyaret etmiş ve pek çok Avrupa ülkesini yakından tanıma imkânı bulmuştur (Mzali ve Pignon, 1997: 21-22; Çetin, 1998: 57; Karlığa, 2013: 23-24).

Avrupa'ya yaptığı seyahatler öncesinde Fransızca öğrenen ve Mahmud Kabadu ve İbrahim er-Riyahi gibi Tunuslu ilk ıslahatçı düşünürlerden etkilenen Hayreddin Paşa, bu seyahatleri sırasında modern Avrupa kurumlarının işleyişini görmüş ve bu minvalde ıslahatçı fikirlerini geliştirmiştir (Çetin, 1998: 57).

1857 yılında ilan edilen ve Tunus'un Tanzimat Fermanı olarak tanımlanan Ahdü'l-Eman ile başlayan modernleşme hareketinin en önemli isimlerinden olan Hayreddin Paşa, 1860 yılında bu modernleşme hareketinin bir devamı olan Tunus Anayasası'nın hazırlanması sürecinde de aktif rol almıştır. Bundan bir yıl sonra, bir istişare meclisi görünümündeki Meclis-i Ekber'e üye tayin edilmiş, ardından da bu meclisin başkanı olmuştur (Çetin, 1998: 57-58; Hayreddin Paşa, 2017: 23). Hayreddin Paşa'nın bu dönemde Tunus'un hukuki reformlarında etkin rol oynadığı hatta çeşitli reform komisyonlarına bizzat başkanlık ettiği bilinmektedir. Ancak 1862 yılına gelindiğinde, dönemin Tunus hükümetinin dış borçlanma politikasına karşı çıkması³ ve bu sebeple Hazinekar Mustafa Paşa ile ters düşmesi, Hayreddin Paşa'nın tüm resmi görevlerinden istifasıyla sonuçlanmıştır. Bu tarihten itibaren 1869 yılına değin bazı geçici görevler dışında herhangi bir resmi görev almayan Hayreddin Paşa'nın ünlü eseri *Akvemü'l-Mesalik fi Marifeti Ahvali'l-Memalik*'i bu dönemde yazdığı bilinmektedir⁴ (Tunuslu Hayreddin Paşa, 2017: 23; Mzali ve Pignon, 1997: 24-25; Çetin, 1998: 58; Tektaş, 2002: 622).

² Hayreddin Paşa'nın doğum tarihi ile ilgili olarak Mahmut Kemal İnal (1964: 895), 1821 yılını işaret etmektedir. Buna karşın paşanın doğum tarihini Bekir Karlığa (2013: 23), 1822 veya 1823 yılı; Atilla Çetin (1988: 14) ise 1826 yılı olarak belirtmiştir.

³ Hayreddin Paşa'nın dış borçlanmanın Tunus'un Avrupa ülkelerine olan bağımlılığını artıracığı ve bu borcun ödenmesinin mevcut şartlar dahilinde mümkün olmayacağı yönündeki öngörüsü doğru çıkmış; 1863 ve 1865'te alınan borçların ödenebilmesi için Tunus hükümeti, 1869'da Milletlerarası Maliye Komisyonunu kurmak zorunda kalmıştır. Kaderin bir cilvesi olsa gerek ki bu komisyonun başına da uzun zamandır resmi bir görevde bulunmayan Hayreddin Paşa getirilmiştir. Böylece Hayreddin Paşa'nın 1877'de İstanbul'a gelişiyle son bulacak olan Tunus'taki aktif siyasi hayatı tekrar başlamıştır (İnal, 1964: 869; Çetin, 1998: 58; Tektaş, 2002: 622).

⁴ Hayreddin Paşa, bu eseriyle Rifa'a Râfi' et-Tahtâvi ve Butrus al-Bustani ile birlikte Arap dünyasındaki ilk dönem reformcu düşünürler arasında sayılır olmuştur (Hourani, 2013: 84; Ulukütük, 2010: 3).

1869 yılına gelindiğinde Hayreddin Paşa, Milletlerarası Maliye Komisyonu başkanlığına tayin edilmiş; böylece Paşa'nın Tunus'taki siyasi hayatında ikinci bir dönem başlamıştır. 1869'dan 1873 yılına değin çeşitli görevlerde bulunan Hayreddin Paşa, 1873 yılında Tunus'ta gelebileceği en yüksek makam olan vezir-i ekberliğe⁵ atanmıştır. Bu tarihten itibaren Hayreddin Paşa, 1877 yılında vezir-i ekberlikten istifasına değin Akvemü'l Mesalik'te ortaya koyduğu reform önerilerini uygulama imkânını bulmuştur. Bu dönemde merkezi yönetimin ve yerel yönetimlerin yeniden düzenlenmesi ve güçlendirilmesi, mevcut eğitim kurumlarının ıslahı ve Batı tarzı modern eğitim kurumlarının açılması, çeşitli iktisadi tedbirlerin alınması ve dış borçların ödenmesi, tarım alanında yapılan reformlar ve demiryolu yapımı gibi pek çok reform girişimi, Tunus'un modernleşmesinde etkili olmuştur⁶ (Çetin, 1998: 58; Hayreddin Paşa, 2017: 25-27; Karlığa, 2013: 28). Hayreddin Paşa'nın bu reform çabaları, onun Tunus'un "Rönesans babası" olarak anılmasını sağlamıştır (Tunuslu Hayreddin Paşa, 2017: 28).

Ancak paşanın reform çabaları hem Avrupa devletleri hem de Tunus Beyi nezdinde tepkilere yol açmış; nihayetinde Hayreddin Paşa, 1877 yılında vezir-i ekberlik görevinden azledilmiştir. Tunus beyinin reformlara karşı olmasının ve Hayreddin Paşa'nın Bab-ı Ali'ye olan yakınlığından rahatsızlık duymasının Paşa'nın azlinde etkili olduğu görülmektedir⁷ (İnal, 1964: 898; Karlığa, 2013: 28). Hayreddin Paşa, özellikle İstanbul'la ilişkiler konusunda başta Tunus Beyi olmak üzere Tunus'un yönetiminde etkili pek çok isimle ters düşmekteydi. Öyle ki Hayreddin Paşa, hâtıralarında kendisinin "Tunus'ta eyaleti Türk İmparatorluğu'na bağlama fikrinin en hızlı savunucusu olarak tanındığı"nı (Mzali ve Pignon, 1997: 26) ifade etmektedir. Hayreddin Paşa'ya göre "Tunus Eyaleti çeşitli Avrupa devletlerinin açgözlülüklerine karşı en iyi himayeyi Osmanlı İmparatorluğu'yla arasındaki bağlarda aramalıdır" (Mzali ve Pignon, 1997: 40). Bu sebeple Hayreddin Paşa, "Türkiye'nin Tunus üzerindeki haklarını daima güçlendirdi"ğini (Mzali ve Pignon, 1997: 55) ifade etmektedir. Hayreddin Paşa'nın bu tutumu, onun hem İstanbul'la olan yakınlığından hem de reformlara olan bağlılığından rahatsız olan Tunus Beyi'nin bulduğu ilk fırsatta onu görevden almasına yol açmıştır.⁸

Hayreddin Paşa'nın vezir-i ekberlikten azlini müteakiben paşanın reformcu yönünden ve Akvemü'l-Mesalik adlı eserinden haberdar olan Sultan II. Abdülhamid tarafından İstanbul'a davet edildiği ve kendisinin de bu davete icabet ederek Eylül 1878'de İstanbul'a geldiği bilinmektedir (Mzali ve Pignon, 1997: 56; İnal, 1964: 898; Çetin, 1998: 58; Karlığa, 2013: 29). İstanbul'a gelişinin ardından kendisine vezirlik rütbesi ve Heyet-i Âyan üyeliği verilmiş; 4 Aralık 1878'de de kendisine danışılmadan padişahın emrivaki kararıyla Sadrazam yapılmıştır (Mzali ve Pignon, 1997: 58; Çetin, 1988: 191).

Hayreddin Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesinde, onun Tanzimat sisteminde ehliyetli bir devlet adamı olmasının ve Tunus'ta gerçekleştirdiği reformların padişahın takdirini kazanmasının etkili olduğu görülmektedir (Karlığa, 2013: 29-30). Bunun yanı sıra Sultan Abdülaziz'in katlinde rolü olan Genç Osmanlılardan kurtulmak isteyen padişahın Hayreddin Paşa'nın da Genç Osmanlılara karşı mesafeli

⁵ Vezir-i ekberlik kurumunun Osmanlı'daki karşılığı sadrazamlıktır.

⁶ Bu tür reform girişimlerinin etkisinin ne denli büyük olduğunu göstermesi açısından Hayreddin Paşa'nın hatıratında dile getirdiği şu ifadeler kayda değerdir: "Tarım çabucak gelişti ve ben on yıl sonra iktidardan ayrıldığımda göreve başladığımda bulduğum 60 bin hektar ekili alana karşılık Tunus'ta bir milyon hektardan fazla ekili alan bıraktım." (Mzali ve Pignon, 1997: 37).

⁷ Hayreddin Paşa'nın İstanbul'da bulunan Şeyh Zafir Efendi'ye gönderdiği mektubunda bu durumu şöyle ifade ettiği görülmektedir: "Hayrüdün, Babı Ali ile ittifak ve ittihad edüp iyalâtı Tunusuyeyi bütün bütün Devleti aliyyeye teslim edecekdir gibi sözlerle tahvife ibtidar eylediler." (İnal, 1964: 898).

⁸ Hayreddin Paşa, hâtıralarında İstanbul'a olan yakınlığının ve reformlara bağlılığının Tunus Beyi nezdinde nasıl bir karşılık bulduğunu ve azline giden süreçte meydana gelen olaylar silsilesini detaylarıyla açıklamaktadır. Bkz. Mzali, M. S. ve J. Pignon. (1997). Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Hatıraları. İstanbul: Nehir Yayınları, s.40-44.

olduğunu⁹ bilmesinin sadrazamlığa getirilmesinde etkili olduğu iddia edilmektedir (İnal, 1964: 898; Çetin, 1998: 58).

Tunus'taki vezir-i ekberliğinin ardından sadrazamlığa gelmesiyle birlikte Hayreddin Paşa, ikinci kez ıslahat düşüncelerini uygulama imkânı bulmuştur. Fakat tıpkı Tunus'ta olduğu gibi paşanın ıslahat girişimlerinin tepkilere yol açtığı, saray çevresinden muhalif seslerin yükseldiği, özellikle de Şeyhülislam Üryanizade Ahmed Esad Efendi ile ihtilafa düştüğü; bunun yanı sıra bu dönemde Hayreddin Paşa'nın Berlin Antlaşması'nın getirdiği pek çok sorunla da baş etmek zorunda kaldığı görülmektedir (Çetinsaya, 2016: 371-372). Kapsamlı ıslahat girişimleri sürekli engellenen ve muhalif tepkilerle karşılaşan Hayreddin Paşa¹⁰, nihayetinde Meclis-i Mebusan'ın yeniden toplanması ve hükümetin sorumluluklarının tespiti konusunda kanun hazırlanması teklifi de padişah tarafından kabul görmeyince¹¹ 29 Temmuz 1879'da sadrazamlık görevinden istifa etmiştir (Mzali ve Pignon, 1997: 157-158). İstifası padişah tarafından kabul edilmemesine rağmen Bab-ı Ali'ye gelmeyerek bu kararında direten Hayreddin Paşa, dokuz gün sonra sadrazamlıktan azledilmiştir (Çetin, 1998: 58-59; Hayreddin Paşa, 2017: 30; Karlığa, 2013: 31-32). Sonrasında padişah tarafından kendisine tekrar sadrazamlık teklif edilse de teklifi kabul etmesini, radikal reformlar yapmasına müsaade edilmesi şartına bağlamıştır. Hayreddin Paşa, bu isteğine karşılık reformların ancak azar azar uygulanmasına izin verilebileceği yönünde cevap almıştır. Bunun üzerine “dediğiniz gibi yapılırsa bunun neticesini görmeye Nuh ömrü ve Eyüp sabrı lazımdır” diyerek teklifi reddetmiştir (Tektaş, 2002: 626).

Fakat Hayreddin Paşa, istifasından sonra İstanbul'dan ayrılmamış; 1890 yılındaki vefatına değin çeşitli komisyonlarda görevler almış ve zaman zaman kendisinden talep edilen layihalarla padişaha danışmanlık yapmaya devam etmiştir (Çetin, 1988: 254; Karlığa, 2013: 34). Akvemü'l-Mesalik eserinin yanı sıra bu dönemde padişaha sunduğu layihaların onun ıslahat düşüncesini ortaya koyması bakımından önemli olduğu söylenebilir.

2. Tunuslu Hayreddin Paşa'nın “Akvemü'l-Mesalik” Adlı Eseri ve Hukuk Devleti Bağlamında Reform Düşüncesi

İslam dünyasında siyasetname türündeki metinler, genel olarak siyasal yönetimin esaslarını ve şartlarını sıralayan, en uygun yönetimin nasıl olması gerektiğini ve buna nasıl ulaşılacağını gösteren, kötü yönetimin zararlarına dikkat çeken eserlerdir (Dursun, 2012: 52-53). Bu tanıma uygun olarak Hayreddin Paşa'nın Akvemü'l-Mesalik eseri de 19. yüzyılda yazılmış siyasetname türünde bir eser olarak görülebilir.

Orijinal adı, Akvemü'l-Mesalik fi Marifeti Ahvali'l-Memalik olan eserin Türkçeye tam tercümesi, “Ülkelerin Durumunu Öğrenmek İçin En Doğru Yol” şeklinde yapılmıştır.¹² Fakat eser kısaca, “En Emin Yol” adıyla bilinir olmuştur.¹³ Eser, temelde üç bölüme ayrılmış bulunmaktadır. Birinci bölümü,

⁹ Hayreddin Paşa'nın görüşleri, genel olarak Yeni Osmanlılar'ın görüşleriyle örtüşmekle beraber Hayreddin Paşa, Yeni Osmanlıları ülkenin durumunu iyi bilmeden hüküm vermekle suçlamakta ve gayrimüslimlerle iş birliği yapmalarını da tasvip etmemektedir (Bolay, 2015: 204).

¹⁰ Hayreddin Paşa'ya muhalif isimlerden birisi de Plevne kahramanı olarak bilinen Gazi Osman Paşa'dır. Osman Paşa, Hayreddin Paşa'nın köklü askeri reform çabalarına karşı çıkarak Hayreddin Paşa'yı Osmanlı askeri yapısını bilmemekle ve İngiliz hayranlığı beslemekle suçlamaktadır (Çavdar, 2018: 167)

¹¹ Şerif Mardin (1996: 438), Hayreddin Paşa'nın bu teklifinin padişah tarafından kabul edilmemesini, Sultan Abdülaziz'in başına geldiği gibi kendisini tahttan indirecek kadar güçlü bir bürokrasinin ortaya çıkmasına izin vermemesine bağlamaktadır.

¹² Bkz. Tunuslu Hayreddin Paşa. (2017). Ülkelerin Durumunu Öğrenmek İçin En Doğru Yol. Çev. Kerim Suphi Muhammed. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.

¹³ Bkz. Tunuslu Hayreddin Paşa. (2004). En Emin Yol, Çev. Alev Alatl ve Şehabettin Yalçın. İstanbul: Ufuk Kitap.

eserin girişi olan ve İbn Haldun'un Mukaddime adlı eserinden mülhem¹⁴ "Mukaddime" bölümüdür. Eserin ikinci bölümünü Avrupa'yı tanıtan ve Avrupa ülkelerinin askeri ve ekonomik güçleri ile ilgili bazı teknik ve sayısal verileri içeren "Avrupa Medeniyeti" oluşturmaktadır. Üçüncü bölüm ise ilk iki bölüme göre oldukça kısa ve dünyanın genel coğrafi yapısı ve kıtalar hakkında bilgiler veren bölümdür (Kireççi, 1999: 381). Eserin ruhunu "Mukaddime" bölümü oluşturmaktadır (Meriç, 2013: 47).

Hayreddin Paşa'nın Arapça olarak kaleme aldığı Akvemü'l-Mesalik adlı eseri, ilk kez 1868 yılında Tunus'ta yayınlanmıştır. Reformes Necessaires aux Etats Musulmans ismiyle aynı yıl Fransızca'ya çevrilen eserin İngilizce çevirisi de A Translation of the Intoduction to the Surest Path to Knowledge Concerning the Condition of Countries ismiyle 1874 yılında yapılmıştır. Eser, Osmanlı Türkçesiyle çeşitli zamanlarda El-Cevaib, Ceride-i Askeriyye, Hakikat ve Basiret gazetelerinde tefrika halinde yayınlanmıştır. Eserin Ceride-i Askeriyye ve Hakikat gazetelerinde yayınlanan Abdurrahman Süreyya'ya ait çeviri tefrikaları, Paşa'nın İstanbul'a geldiği yıl Mukaddime-i Akvemü'l Mesalik fi Marifeti Ahvali'l Memalik ismiyle kitaplaştırılarak basılmıştır (Tunuslu Hayreddin Paşa, 2017: 41-44). Eserin günümüz Türkçesi'ne çevirisi ise En Emin Yol ismiyle 2004 yılında Alev Atlı ve Şehabettin Yalçın tarafından, 1967 tarihli Leon Carl Brown'un İngilizce çevirisi esas alınarak yapılmıştır. Eserin günümüz Türkçesine ikinci çevirisi ise Kerim Suphi Muhammed tarafından 2017 yılında Arapça aslından yapılmıştır.

Hayreddin Paşa (2017: 61), eserin yazılışında Müslüman devletler için gerekli olan reformları tespit etmek amacını hedefleyen iki ayrı hususun etkili olduğunu ifade etmektedir:

Birincisi, İslam ümmetinin en iyi hale gelebilmesi uğruna bütün yolları denemek ve İslam milletinin ilerlemesi için ilim ve irfan ufuklarını geliştirmek, tarım ve ticaretten gelebilecek servetin yollarını açmak, bütün sanayi alanlarını terviç etmek ve işsizlik nedenlerini ortadan kaldırmak için ilim ve siyaset adamlarından gayretli ve himmetli olanları teşvik etmektir. [...] İkincisi ise "gayri Müslimlerin bütün davranış ve hayat tarzları sırf şeriatımıza uymadığı için terk edilmeli [...]" diye zihinlerinde saplanan yanlış fikirler konusunda Müslümanlar arasındaki gafilleri uyarmaktır (Tunuslu Hayreddin Paşa, 2017: 61-62).

Eserinin hemen başında bahsettiği bu iki esastan hareketle Hayreddin Paşa'nın öncelikle aydın ve yönetici sınıflara bir reform haritası çıkarmak; reformların gerçekleştirilebilmesi için bu sınıfları teşvik etmek ve ardından şeriata uygun bir şekilde gerçekleştirilen reformlara yönelik muhalefetin yersiz olduğunu göstermek gayesinde olduğu söylenebilir. Nitekim Hayreddin Paşa, reformların Avrupalılara benzemek anlamına gelmediğini; aksine, doğru bir şekilde yapılacak reformların aslında öze dönüş olduğunu ifade etmektedir (Tunuslu Hayreddin Paşa, 2017: 59-60). Müslüman devletlerin Avrupa'dan yapacağı iktibaslar, önceden elimizde olup fakat daha sonra elimizden alınan şeylerin geri alınması anlamına gelmektedir. Durum böyle olmasa bile "hikmet müminin hedefidir; onu nerede bulursa bulsun alıp benimsemelidir" (Tunuslu Hayreddin Paşa, 2017: 62).

Hayreddin Paşa, Avrupalıların üstün konuma gelmesini, bilim alanındaki ilerlemelere bağlamakta ve bu alandaki ilerlemeleri hukuk devleti düşüncesinin gelişimine de zemin oluşturan adalet ve hürriyet ilkelerine verilen önemle açıklamaktadır. Buna karşın Müslümanlar, sahip oldukları bu iki temel ilkeden zamanla uzaklaşmışlar ve dolayısıyla Avrupa karşısında gerilemişlerdir (Tunuslu Hayreddin Paşa, 2017: 64). Öte yandan Hayreddin Paşa, Avrupa'nın üstünlüğünün Hristiyanlığın bir sonucu olmadığını ileri sürmektedir. Buna dayanak olarak da bu üstünlüğün Hristiyanlığın getirdiği bir kazanım olması durumunda öncelikle Vatikan'daki Papalık Devleti'nin en ileri Avrupa ülkesi konumunda olması gerekeceğini fakat gerçekte bu devletin yozlaşmış bir durumda olduğunu ifade etmektedir (Tunuslu Hayreddin Paşa, 2017: 66).

¹⁴ Ayrıca Hayreddin Paşa (2017: 69), eserinde ortaya koyduğu istişare etme, zulmetmeme, gayrimüslimlerde görülen doğru işleri benimseme gibi bazı temel ilkelerin İbn Haldun'un Mukaddime'sinde "İmamet" bölümünde de yer aldığını ve kendisinin buradan ilhamla bunları yazdığını ifade etmektedir.

Hayreddin Paşa, Müslüman ülkelerde adaletten uzaklaşılmasını ve hürriyetlerin kısıtlanmasını, iktidarın giderek daha mutlakıyetçi bir hüviyete bürünmesine bağlamaktadır. “Bazı İslam ülkelerinde görüldüğü üzere hükümdarlara mutlak hakimiyetin verilmesi insanların tabiatı gereğince çeşitli zulümlere yol açmaktadır” (Tunuslu Hayreddin Paşa, 2017: 67). Dolayısıyla iktidarın sınırlandırılması, adaletin ve hürriyetin temelidir. Hayreddin Paşa'nın görüşüne göre iktidarı sınırlandırmanın öncelikli şartı, şeriatı riayet edilmesidir (Tunuslu Hayreddin Paşa, 2017: 68).

Müslüman hükümdarlar [...] şeriat kanunlarına bağlı olmalıydılar ki şeriatın belirli ilkelerine göre insan kendi hırslarından kurtulmalı gerek Müslüman gerek de gayrimüslim olsun insanların hakları korunmalı, durum ve zamana göre halkın menfaatleri gözetilmeli, zararların önlenmesine öncelik verilmeli ve yapılması gerekenlerin sonucunda doğacak zararlar en hafife indirgenmelidir. (Tunuslu Hayreddin Paşa, 2017: 68)

Ayrıca, Hayreddin Paşa (2017: 69-70)'ya göre hükümdarlar, şeriatın yanı sıra belirli bir kanuna bağlı kalmadığı sürece doğruluktan uzaklaşabilir ve zulmedebilirler. Bu noktada Hayreddin Paşa, hukuk devletinin unsurlarından anayasal yönetimi yani meşrutî bir rejimi önermekte¹⁵; hükümdarı sınırlandıran şeriatın yanı sıra, akıllı ve basiretli devlet adamlarının yardımıyla yapılan ve şeriatla tezat oluşturmayan diğer kanunlara da riayet edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu vurgunun hukuk devletinin unsurlarından devlet organlarının hukuka bağlılığı ve idarenin kanuniliği unsuru ile örtüştüğü söylenebilir.

Hayreddin Paşa'ya göre kanunların uygulanması noktasında devlet adamları, “yarar ve zararı iyi bilmelidirler. Ulema ise yapılan uygulamaları şeriat kurallarına göre denetlemelidir” (Tunuslu Hayreddin Paşa, 2017: 99). Hayreddin Paşa'nın ortaya koyduğu bu önermenin, bir hukuk devletinde aranan yargısal denetim unsuruna temel teşkil ettiği söylenebilir. Nitekim ulema “bunu yaparsa hükümdarlara despot olmak için fırsat vermemiş olur” (Tunuslu Hayreddin Paşa, 2017: 99).

Bu bilgilerden hareketle, Hayreddin Paşa'nın Akvemü'l Mesalik adlı eserinde öngördüğü yönetim yapısının; hukuk devletinin unsurlarından devletin anayasal olması, yargısal denetim, devlet organlarının hukuka bağlılığı ve idarenin yasallığı ve devlet organlarının eylem ve işlemlerine karşı tazminatla sorumlu olması unsurlarını belli ölçülerde kapsadığı söylenebilir. Hayreddin Paşa'nın sadrazamlığı döneminde uygulamaya çalıştığı reform düşünceleri ve sadrazamlıktan istifasının ardından Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu layihalarda ortaya koyduğu reform önerileri de O'nun bu yönetim yapısını benimsediğini ve uygulanmasını sağlamaya gayret ettiğini göstermektedir.

Hayreddin Paşa, yönetim yapısını böylece ortaya koyduktan sonra Osmanlı'nın gerileme sebeplerini açıklamakta ve gerilemeyi, şeriatın ve kanunların uygulanmamasına, liyakatli yöneticilerin yerine kendi menfaatini güden yöneticilerin atanmasına ve yeniçeri sisteminin bozulmasına bağlamaktadır. Devlet idaresindeki bu yozlaşma sebebiyle gayrimüslim tebaa da ya bağımsız olma ya da mensubu oldukları yabancı ülkelerin himayesi atına girme talebinde bulunmaktadır. “Zira gayrimüslimler, Osmanlı Devleti kanunlarının kendi ırz, can ve mallarını koruyamayacağına” (Tunuslu Hayreddin Paşa, 2017: 90) inanmaktadırlar. Bu durumda yabancı ülkeler de kendi çıkarlarını gerçekleştirmek amacıyla devletin içişlerine karışmak için uygun bir zemin elde etmektedirler (Tunuslu Hayreddin Paşa, 2017: 90-92). Bu görüşlerinden hareketle Hayreddin Paşa, 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'yla yabancı ülkelerin Osmanlı'nın içişlerine karışmasını engellemek için hukuk devletinin unsurlarından olan temel hak ve özgürlüklerin güvence altına almasını ve tüm tebaanın kanun önünde eşitliğinin sağlanmasını olumlu bir gelişme olarak görmektedir (Tunuslu Hayreddin Paşa, 2017: 92).

Fakat aynı zamanda Hayreddin Paşa, Tanzimat'ın tam olarak uygulanması halinde gayrimüslimlerin hürriyete kavuşmasıyla birlikte bağımsızlık taleplerinin de artabileceğini öngörmektedir. Bu sebeple

¹⁵ Hayreddin Paşa (2017: 73-74), hükümdarın kendisini belli kanunlarla sınırlamasının ve devlet adamlarına uzmanı oldukları konularda yetki ve sorumluluk devretmesinin aslında iktidarının sınırlandırılması anlamına gelmediğini, aksine böyle yaparak hükümdarların daha iyi bir yönetimi tesis edebileceğini böylece iktidarını koruyabileceğini ve güçlendirebileceğini ifade etmektedir.

bağımsızlık hareketlerinin engellenebilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını salık vermektedir (Tunuslu Hayreddin Paşa, 2017: 93-95). Fakat Hayreddin Paşa bu tedbirlerin ne olduğu ve nasıl alınması gerektiği noktasında açıkça bir yöntem ortaya koymamaktadır.

3. Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Osmanlı'da Reform Önerileri: Sultan II. Abdülhamid'e Sunduğu Layihalarda Hukuk Devleti Düşüncesi

Genelde İslam dünyasında ve özelde Osmanlı'da layihalar, dönemin devlet yapısına, kamu yönetimine ilişkin sorunları tespit eden ve bu sorunların çözümüne yönelik önerilerde bulunan bir tür rapor niteliğindeki eserlerdir (Dursun, 2012: 65).

Sultan II. Abdülhamid, sadareten ayrılmasının ardından çeşitli zamanlarda Hayreddin Paşa'nın görüşlerine başvurmuş ve bu vesileyle Hayreddin Paşa, sultana toplam sekiz adet layiha sunmuştur¹⁶ (Karlığa, 2013: 157). Bu layihalardan üçü, Atilla Çetin'in Tunuslu Hayreddin Paşa (1988, 254-276) eserinde genişçe özetlenmiş olup Bekir Karlığa tarafından da Tunuslu Hayreddin Paşa ve Tanzimat (2013: 171-208) eserinde günümüz Türkçesi'ne aktarılarak yayınlanmıştır. Bu üç layiha da birtakım ayrıntılar dışında ele aldığı konular ve önerdiği çözümler itibariyle neredeyse birbirinin aynısıdır.¹⁷ Bu sebeple bu çalışmada, söz konusu layihalar ayrı ayrı ele alınmamış; bir bütün olarak değerlendirilerek ortak noktaları üzerinde durulmuştur.

Hayreddin Paşa'nın sunduğu layihalar, tıpkı diğer layihalar gibi öncelikle yönetime ilişkin sorunları tespit etmekte, ardından bu sorunların çözümü için uygulamaya yönelik öneriler getirmektedir. Paşa'nın layihalarda üzerinde durduğu ilk sorun alanı, -Akvem'ül Mesalik eserinde de Avrupa'nın bugünkü üstünlüğüne temel teşkil ettiğini belirttiği- adalet ve hürriyettir (Karlığa, 2013: 171). Hayreddin Paşa'nın adalet ve hürriyetle birlikte vurguladığı bir diğer nokta da kanun önünde eşitlik. "Halkın emniyet ve refahı için [...] esas itibariyle takip edilen bir usul vardır. O da [...] adaletin yaygınlaştırılarak devlet kanunları karşısında istisnasız herkesin eşit olmasıdır" (Karlığa, 2013: 171-172). Bilindiği üzere hukuk devletinin unsurlarından birisi olan kanun önünde eşitlik, Kanun-i Esasi'nin 8. maddesinde "Devleti Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise bila istisna Osmanlı tabir olunur" (Gözübüyük ve Kili, 1982: 28) şeklinde ifadesini bulan esaslardan birisiydi.

Hayreddin Paşa, öncelikle Tanzimat Fermanı'nın devletin kötüye gidişinin önlenmesi ve adaletin tesis edilebilmesi için önemli ve yerinde bir karar olduğunu belirtmekte fakat fermanın tam olarak uygulanmadığını; sadece satırlarda kaldığını tespit etmektedir. Uygulamadaki bu aksaklığın sebebi, fermanın vazettiği işlerin kimin sorumluluğunda olacağı; ceza ve mükâfatın neye göre belirleneceği noktasındaki belirsizliklerdir. Uygulamada yaşanan bu sorunlar, Tanzimat'tan istenen faydanın sağlanmasını engellemiş ve kötüye gidiş devam etmiştir. Devletin içinde bulunduğu bu sıkıntılı durumun bir anda düzelmesi mümkün görünmemektedir. Fakat kaçırılan fırsatların telafi edilmesi ve iyileşme yönünde adım atılması için Kanun-i Esasi'nin ilanı, önemli bir dönüm noktası olmuştur. Kanun-i Esasi'nin uygulanabilmesi için Meclis-i Mebusan toplanmış, devletin işleri meclise devredilerek çıkış yolu aranmıştır. Ancak bir seçim kanunu belirlenmeden belirsizlik ortamı içinde yapılan seçimler, meclisin beklenen şekilde işlemesine engel olmuş; ortaya çıkan savaş durumunda kapatılan meclisten netice itibariyle beklenen fayda görülememiştir (Karlığa, 2013: 172-174, 181, 196). Böylece Tanzimat Fermanı'nın ve Kanun-i Esasi'nin uygulanması noktasındaki sorunları belirten Hayreddin Paşa, ardından uygulamadaki aksaklıkları gidermek için kendi önerilerini sıralamaktadır.

Öncelikle anayasal yönetim unsuruyla ilgili olarak Hayreddin Paşa'nın önerdiği ıslahatların uygulanabilmesinin temelinde, "Kanun-i Esasi'nin tam olarak tatbiki" (Karlığa, 2013: 174)

¹⁶ Bu layihaların orijinal metni, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde bulunmaktadır. Bkz. Yıldız Esas Evrakı, 80/32.

¹⁷ Hayreddin Paşa'nın bu üç layihada da aynı konuları ele alması ve aynı çözüm önerilerini sunması, aslında onun temel görüşlerinin uygulanma imkânı bulamadığını da göstermektedir.

yatmaktadır.¹⁸ Bunun için de meclis yeniden toplanmalı fakat öncelikle iki aşamalı seçim sistemi benimsenerek mebusları seçecek bir seçici heyetin tayini için bir kanun hazırlanmalı, sonra mebus seçimine başlanmalıdır (Karlığa, 2013: 174, 186). Bu noktada devlet organlarının yasallığı ve yargısal denetim unsurlarıyla paralel olarak mebusların, çeşitli çalışma komisyonlarının ve memurların sorumluluklarını belirleyen kanunlar hazırlanmalı ve hangi işten kimin sorumlu olacağı tespit edilip gerektiğinde bunlardan hesap sorulmalı; idari sistemin işleyişi, atama ve terfiler ile görevden alınma hususları belirli bir kanuna bağlanmalıdır (Karlığa, 2013: 175, 186, 199).

Hayreddin Paşa'nın devlet organlarının yasallığı unsuruyla örtüşen reform önerilerinden bir diğeri de Bab-ı Vala-yı Fetva yani Şeyhülislamlık kurumu ile ilgilidir. Hayreddin Paşa'ya göre Şeyhülislamlık bünyesinde mevcut din âlimleri içinden beş yıl süreyle seçilen ve on kişiden oluşan bir meclis oluşturulmalı; bu meclisin çalışma usulleri bir kanuna bağlanarak şeyhülislamlık makamının görev ve sorumlulukları bu meclis vasıtasıyla yerine getirilmelidir (Karlığa, 2013: 175-176, 188, 200).

Hayreddin Paşa'nın merkez teşkilatındaki bu reform önerilerinin yanı sıra taşra örgütlenmesine yönelik reform önerilerine de değinilmelidir. Hayreddin Paşa'ya göre valiler, atanmış memurlar olup buldukları bölgeyi tanımadıkları ve kısa bir süre sonra yerlerinin değişeceği düşüncesi içinde oldukları için ya faydalı işler gerçekleştirememekte ya da gerçekleştirse bile bu sürdürülebilir olmamaktadır. Bu sebeple Meclis-i Mebusan'ın toplanması için oluşturulacak seçim kanununda valilerin yanı sıra her vilayette bir vilayet meclisinin toplanması hükme bağlanmıştır. Bu vilayet meclisleri, vilayetlerdeki işlerin kanuna göre yerine getirilmesi noktasında sorumlu tutulmalıdır (Karlığa, 2013: 187, 200). Hayreddin Paşa'nın bu önerisi, devlet organlarının yasallığı unsurunun taşra yönetimindeki ifadesi olarak görülebilir.

SONUÇ

Tunuslu Hayreddin Paşa hem Akvemü'l-Mesalik adlı eserinde ortaya koyduğu düşünceleri itibariyle bir düşünür kimliğine sahiptir hem de Tunus'ta ve İstanbul'da bulunduğu görevleri itibariyle bu düşüncelerini uygulamaya aktarma fırsatı bulmuş bir devlet adamıdır. Hayreddin Paşa, eserinde bu ilkelerin uygulamaya nasıl aktarılması gerektiği konusunda çok fazla ayrıntıya girmeden temel noktalar üzerinde durmaktadır. Temel hatlarıyla Avrupa ülkelerinde uygulaması görülen bu ilkeler, aslında İslam'da olan fakat zamanla uygulaması zayıflamış ya da terk edilmiş ilkelerdir. Dolayısıyla Hayreddin Paşa, İslam'da zaten mevcut olduğunu düşündüğü bu ilkelerin Avrupa ülkelerindeki uygulamalarının da aslında Avrupa'yı taklit etmek anlamına gelmediğini, bilakis bir öze dönüşü ifade ettiğini düşünmektedir. Hayreddin Paşa'nın bu yaklaşımının, onun özgünlüğünün esasını teşkil ettiği söylenebilir. Şu hâlde "Hayreddin [Paşa]'nın hedefini tek cümleyle hülasa etmek kabil: İslam kalarak çağdaşlaşmak" (Meriç, 2013: 59).

Hayreddin Paşa'nın iktidarın belirli kanunlar bütünü çerçevesinde sınırlandırılarak meşruti bir rejimin uygulanmasını ve devlet organlarının hukuka bağlılığını aslında İslam'ın özünde olan unsurlar olarak gördüğü söylenebilir. Bu itibarla Hayreddin Paşa'nın Meclis-i Mebusan'ı Osmanlı halklarını temsil eden bir temsil organı olarak görmekten ziyade kanunların yapılması ve uygulanması noktasında vazife gören bir danışma/istişare organı olarak kabul ettiği; böylece meclise kanun koyucu vasfı yükleyerek kuvvetler ayrılığını belirginleştirme düşüncesinde olduğu söylenebilir.

Hayreddin Paşa'nın iktidarın kullanılması noktasındaki görüşlerinin gerek kanunlara ve şeriata atfettiği önem gerekse meclislere yüklediği anlam itibariyle sınırlı iktidar düşüncesiyle örtüştüğü ve mutlak iktidarı meşru kabul etmediği görülmektedir. Daha doğru bir ifadeyle Hayreddin Paşa'ya göre hükümdarın mutlak egemenliğinin belirli kanunlar ve istişare meclisleri eliyle sınırlandırılması, hükümdarın gücünün sınırlandırılması anlamına gelmemektedir. Aksine kanunlar ve danışma

¹⁸ Kanun-i Esasi'nin hukuk devleti unsurları açısından Osmanlı Devleti'ne getirdiği yeniliklerle ilgili olarak bkz. Ünal Özkorkut, N. (2004). 1876 Anayasası'nın Hukuk Devleti Unsurları Açısından Osmanlı Devlet Anlayışına Getirdiği Yenilikler. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. 53. 1, 173-184.

meclisleri, iyi yönetimin esasıdır. Bunlara riayet eden hükümdarlar da iyi bir yönetimi temin etmiş olurlar. Böylece Hayreddin Paşa, sınırsız iktidarın sebep olacağı kötü yönetimin hükümdarın meşruiyetini olumsuz etkileyeceğini ve bu kötü yönetimin sebep olduğu muhalefetin hükümdarın otoritesini sarsacağını ortaya koymaktadır. Öte yandan bu ilkelere riayet eden hükümdarın iyi yönetimi sağlayabileceğini, iyi yönetim altında tabî olarak bir muhalefetin de oluşmayacağını düşündüğü söylenebilir.

Hayreddin Paşa'nın reform önerileri, aslında belli ölçüde Tanzimat Fermanı'nın ve Kanun-i Esasi'nin getirdiği ve hukuk devletinin de unsurlarından olan anayasal yönetim, devlet organlarının hukuka bağlılığı, temel hak ve hürriyetlerin korunması ve kanun önünde eşitlik gibi temel ilkelerde karşılık bulmaktadır. Fakat Hayreddin Paşa'nın bu reform önerilerinde tam anlamıyla bir hukuk devleti inşa etmeyi düşündüğü ve bu minvalde çaba gösterdiği söylenemez. Bununla birlikte Hayreddin Paşa'nın görüşlerinin hukuk devletinin bazı temel nitelikleriyle de örtüşmediği görülür. Öncelikle günümüz anlamında hukuk devleti, halkın kendi kendini sınırladığı bir sistem olarak ifade edilmektedir (Ünal Özkorkut, 2004: 175). Ancak Hayreddin Paşa, öngördüğü reform sürecini halk tabanından gelen bir talebe değil, devlet organının yukarıdan aşağıya reformları uygulamasına dayandırmaktadır. Dolayısıyla daha baştan Hayreddin Paşa'nın tam anlamıyla bir hukuk devleti inşa etme düşüncesinde olmadığı; ancak O'nun reform önerilerinin hukuk devletinin unsurlarıyla paralelliği nispetinde Osmanlı'da hukuk devleti düşüncesinin gelişimine de olumlu katkılarda bulunduğu söylenebilir.

Hayreddin Paşa'nın gerçekleştirmeyi düşündüğü reformların hukuk devletinin unsurlarından devletin anayasal olması, devlet organlarının hukuka bağlılığı ve temel hak ve hürriyetlerin güvence altına alınması unsurlarıyla bağdaştığı ve kuvvetler ayrılığını, devlet organlarının kamu yararı için birey aleyhine aldığı hukuka uygun tedbirlerden ve hukuka aykırı davranışlarından dolayı tazminatla sorumlu olmasını net olarak ortaya konmasa bile belli ölçüde kapsadığı söylenebilir.

Son tahlilde Hayreddin Paşa'nın reform önerilerini ortaya koyarken bilinçli olarak bir hukuk devleti inşa etmek düşüncesinde olmadığı, fakat devletin içinde bulunduğu kötüye gidişi önlemek için öncelikle yönetimde keyfiliğin önüne geçmek maksadıyla anayasal yönetimi ve bununla beraber yabancı devletlerin müdahalesini engellemek için temel hak ve hürriyetlerin korunmasının ve kanun önünde eşitliğin sağlanmasının gerekliliğini vurguladığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Anayurt, Ö. (2013). Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Bolay, S. H. (2015). Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşüncesi Cilt:1. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Ceylan, A. (2018). Osmanlı Coğrafyasında Anayasacılık Tunus Tecrübesi. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Çavdar, N. (2018). Gazi Osman Paşa Hakkında Bazı İddialar ve Sultan Abdülhamid'in Paşa'ya Karşı Tutumu. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 9.22, 157-179.
- Çetin, A. (1988). Tunuslu Hayreddin Paşa. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Çetin, A. (1998). Hayreddin Paşa, Tunuslu. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 17, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 57-60.
- Çetinsaya, G. (2016). II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi. Osmanlı Araştırmaları Dergisi. Sayı: 47, 353-409.
- Duran, L. (1984). Türkiye'de Anayasa Yargısının İşlevi ve Konumu. Anayasa Yargısı. 1, 57-87.
- Dursun, D. (2012). Siyaset Bilimi. İstanbul: Beta Yayınları.
- Erdoğan, M. (2012). Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset. Ankara: Liberte Yayınları.
- Gözübüyük, A. Ş. ve S. Kili. (1982). Türk Anayasa Metinleri 1839-1980. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hourani, A. (2013). Arabic Thought In The Liberal Age 1798- 1939. New York: Cambridge University Press.
- İnal, M. K. (1964). Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İnalçık, H. (1964). Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayunu. Belleten. 28.112, 603-622.
- Karlığa, B. (2013). Islahatçı Bir İslam Düşünürü Tunuslu Hayreddin Paşa ve Tanzimat. İstanbul: Mahya Yayınları.
- Kireççi, M. A. (1999). Osmanlı Modernleşmesi ve Tunuslu Hayreddin Paşa. Osmanlı Cilt: 7 (Düşünce) içinde. G. Eren (Ed.). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Mardin, Ş. (1996). Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (2007). Kırk Ambar Cilt 2: Lehçe-t-ül Hakayık. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (2013). Umrandan Uygarlığa. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mzali, M. S. ve J. Pignon. (1997). Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Hatıraları. Çev.: Belma Aksun. İstanbul: Nehir Yayınları.
- Tanör, B. (1996). Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri 1879-1980. İstanbul: Afa Yayınları.
- Tektaş, N. (2002). Sadrazamlar. İstanbul: Çatı Kitapları.
- Tunuslu Hayreddin Paşa. (2017). Ülkelerin Durumunu Öğrenmek İçin En Doğru Yol. Çev.: Kerim Suphi Muhammed. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Ulukütük, M. (2010). Osmanlı-Cumhuriyet Modernleşmesinin Yapı Taşlarını Anlamak: Tunuslu Hayreddin Paşa ve Akvemül mesalik fi ma'rifetu ahvali'l-memalik Adlı Eseri. Nida Düşünce, Kültür Edebiyat Dergisi. Sayı 140.

Ünal Özkorkut, N. (2004). "1876 Anayasası'nın Hukuk Devleti Unsurları Açısından Osmanlı Devlet Anlayışına Getirdiği Yenilikler". Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. 53.1, 173-184.